

سازه‌های ویران دشتستان

کاوش‌های باستان‌شناسی در آتشکده‌ی محمدآباد و کوشک گوسعیدی

اسماعیل یغمایی

سازه‌های ویران دشتستان

کاوش‌های باستان‌شناسی

در آتشکده‌ی محمدآباد و کوشک گوسجیدی

اسماعیل یغمایی

بکرو اندران کشور آهنگیده

بدو تازه شد مهرگان و سده

سرشناسه	یغمایی، اسماعیل، ۱۳۲۰-
عنوان و نام پدیدآور	سازه‌های ویران دشتستان (کاوش‌های باستان‌شناسی در آتشکده‌ی محمدآباد و کوشک گوسعیدی)، اسماعیل یغمایی، ویراستار: سمیرا ایمنی.
مشخصات نشر	تهران، کارنامک، ۱۴۰۲.
مشخصات ظاهری	۱۸۴ ص، مصور (رنکی)، نقشه.
شابک	۹۷۸-۶۲۲-۹۳۳۹۲-۶-۸
وضعیت فهرست‌نویسی	فیا
عنوان دیگر	کاوش‌های باستان‌شناسی در آتشکده‌ی محمدآباد و کوشک گوسعیدی.
موضوع	حفاری‌ها (باستان‌شناسی) -- ایران -- دشتستان Excavations (Archaeology) -- Iran -- Dashtestan
موضوع	دشتستان -- آثار تاریخی Dashtestan (Iran) -- Antiquities
رده‌بندی کنگره	DSR۵۵
رده‌بندی دیویی	۹۵۵/۶۴۳۰۴۳
شماره کتابشناسی ملی	۹۲۶۳۷۶۸

سازه‌های ویران دشتستان

کاوش‌های باستان‌شناسی در آتشکده‌ی محمدآباد و کوشک گوسعیدی

اسماعیل یغمایی

ویراستار: سمیرا ایمنی

طراح جلد: مهتا هوشمند مظفری

صفحه‌آرا: مهشید ایمنی

شمارگان: ۱۰۰ نسخه

نوبت چاپ: نخست، تابستان ۱۴۰۲

چاپ: صدف

قیمت: ۳۰۰,۰۰۰ تومان

شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۹۳۳۹۲-۶-۸

انکارت کارنگ

همه‌ی حقوق معنوی این کتاب برای نویسنده محفوظ است.

تهران: صندوق پستی ۱۵۸۸۹۸۳۸۱۴ / تلفن ۰۲۱۸۸۳۰۴۳۸۸

تهران: خیابان مفتح شمالی، چهارراه زهره، پلاک ۲۴

پیش‌نیش‌تار

در دو سوی خاوری و باختری جاده‌ی محمدآباد تا کناره‌ی رودخانه‌ی دالکی و آن سوی آن تا دورودگاه، زیرراه و توج بررسی و کندوکاو‌هایی پراکنده و هر از چندگاه انجام گرفته که بانگ‌رش به گستردگی دشتستان، بسیار ناچیز می‌نماید.

در پی گزارش توقیف نیمی از پیکره‌ی باستانی از غلامرضا آتشی توسط مامور حفاظت اطلاعات منطقه در سال ۱۳۷۱، بر پایه‌ی گفته‌های بومی‌های منطقه، مهدی رهبر به گمانه‌زنی‌هایی چند در زمین‌های آقای کشاورز - قاجاقچی بومی که سال‌ها است خاک‌برداری می‌کند - به مدت ۵ روز پرداخت. متأسفانه او در این گمانه‌زنی‌ها نتوانست تکه‌های دیگر این پیکره را بیابد.

در پاییز سال ۱۳۷۳ نگارنده بر پایه‌ی گفته‌های بومی‌ها به جست‌وجو پرداخت که این نیز نتیجه‌ای در پی نداشت. اما در این جست‌وجو به ساختار بنیادین آشکده و مهرکده‌ای از دوره‌ی پارت و ساسانی دست یافتیم.

جز این در تل خندق که برابری بسیار با تل خندق سرمشهد کازرون دارد، به گمانه‌زنی‌هایی چند پرداختیم که بازدهی آن شناسایی یک دژ دفاعی با ساختار ویژه و بارز است.

پس از ۱۰ سال، دیگر بار نگارنده در پاییز و زمستان ۱۳۸۳ کاوش‌های پیشین را پی گرفت و به دو ساختار دیگر که قاجاقچیان و عتیقه‌جویان چون دیگر کاوش‌های پیشین ایران نموده بودند، پرداخت. این دو سازه مهرکده و کوشک گوسعیدی است.

در سال ۱۳۸۸ نیز گروهی به سرپرستی نگارنده، برای تعیین عرصه و حریم آثار باستانی رهسپار دشتستان شدند که بازدهی آن ثبت این محوطه‌ها در فهرست آثار ملی است. نیاز به این اشاره است که در سال ۱۳۵۶ نگارنده به کاوش در کاخ‌های بردک‌سیاه و سنگ‌سیاه نیز پرداخته است.

در راستای این کاوش سپاس‌گزار است از باستان‌شناسانی چون؛ دکتر زهره زهبری، مریم (نوشین) کیا، فرشته نظری، فاطمه محمدی، روح‌الله فاتحی‌پور، کیوان عسی‌پور زنگنه، اصغر هوشنگی، مریم روغنی (طراح)، محمد ملاحسینی (نقشه‌کش)، بهداد شمس‌الدینی و استاد معمار مرتضی شمس‌الدینی (امین و نگاهبان یافته‌ها در پایگاه).

اما بیش از همه خود را مدیون بزرگواری و محبت مردم خون‌گرم و مهربان محمدآباد،

به‌ویژه گروه کارگران می‌دانم. کارگرانی که با همه‌ی تاخیرهای سه ماهه در پرداخت حقوق، هرگز خم به ابرو نیاورده، با قرض از این و آن شکم خود و زن و فرزندانشان را سیر و با سیلی صورت خود را سرخ نگه داشتند، اما لب به اعتراض نگشودند و کار را رها نکردند.

همیشه شرمنده و سپاس‌گزار انسان‌هایی راستین چون؛ ایوب باصری، محمد باصری، حسن مرادی، علی پاریاب، اکبر حسن‌زاده، مرتضی پاکیده، ایوب شنبلی، نعمت‌الله مقدم، مهدی آفرین، الله‌کرم زیرراهی، مهدی بحرینی، کرامت علی‌یاری، اسماعیل حسته‌بان و... هستم

در راستای چاپ کتاب، بسیار سپاس‌گزار است از خانم سمیرا ایمنی (کارشناس ارشد باستان‌شناسی و مدیر مسئول انتشارات کارنامک) برای همراهی همیشگی و ویراستاری، مهشید ایمنی صفحه‌آرایی و بازترسیم نقشه و خانم مهتا هوشمند مظفری برای طراحی جلد.

۵	پیش‌نبتار
۱۱	بخش نخست: آتشکده‌ی محمدآباد
۱۳	جایگاه جغرافیایی
۱۵	آتشکده‌ی محمدآباد؛ یگانه آتشکده‌ی کاوش شده با نمای آجری
۱۸	کاوش
۲۰	L.1001/ جرز گوشه‌ی شمال‌خاوری
۲۰	L.1002/ جرز گوشه‌ی جنوب‌خاوری
۲۲	L.1003/ سکوی گوشه‌ی جرز شمال‌باختری
۲۲	L.1004/ جرز گوشه‌ی شمال‌باختری
۲۲	L.1005/ جرز گوشه‌ی جنوب‌باختری
۲۴	L.1006/ سکوی میانی
۲۴	L.1007/ سکوی آتشدان و راهرو
۲۶	L.1008/ پله‌ها
۲۷	L.1009/ دیوار سنگ و گل‌باختری
۲۷	L.1010/ دیوار سنگ و گل‌خاوری
۲۸	L.1011/ آجرفرش کف
۲۸	L.1012/ دیوار بین دو جرز
۲۹	L.1009, L.2001/ کف گچی زیر دیوار

۳۱	L.2002/ آبچک یا ناودان
۳۲	کاربرد و دیگر گونی‌ها
۳۶	نخستین ارزیابی‌ها
۴۷	مرمت و بازسازی
۲۸	L.1011/ آجر فرش کف
۲۸	L.1012/ دیوار بین دو جرز
۲۹	L.1009, L.2001/ کف گچی زیر دیوار
۵۹	بخش دوم: کوشک گوسعیدی
۶۱	کاوش کوشک گوسعیدی
۶۴	L.1000/ لویه‌ی پاخو
۶۷	L.1001/ پی و دیوار ستبر
۶۸	L.1002/ کف
۶۸	L.1003/ دیوار
۷۰	L.1004/ کف
۷۰	L.1005/ دیوار
۷۰	L.1006/ کج سنگ چین با ملاط گچ
۷۱	L.1007/ دیوار
۷۱	L.1008/ دیوار
۷۱	L.1009/ کج سنگ چین با ملاط گچ
۷۱	L.1010/ دیوار
۷۳	L.1011/ دیوار
۷۳	L.1012/ دیوار
۷۳	L.1013/ سنگ چین
۷۴	L.1014/ دیوار
۷۶	L.1015/ دیوار
۷۶	L.1016/ جرز درونی دیوار
۷۷	L.1017/ یکی از جرزهای گنبد میانی
۷۷	L.1018/ کف

۷۸	L.1019/دیوار
۸۰	L.1020/دیوار
۸۰	L.1021/دیوار
۸۰	L.1022/دیوار
۸۱	L.1023/کف گچی
۸۲	L.1024/کف
۸۲	L.1025/دیوار گچی
۸۳	L.1026/پله یا سکو
۸۴	L.1027/کف گچی
۸۶	L.1028/پله یا سکو
۸۶	L.1029/کف
۸۸	L.1030/نشان سوختگی
۸۸	L.1031/چندین تکه آجر شکسته
۸۹	L.1032/توده‌ی آوار
۸۹	L.1033/دیوار
۸۹	L.1034/پله یا سکو
۹۰	L.1035/یکی از جرزهای پی گنبد
۹۰	L.1036/کف
۹۰	L.1037/دیوار
۹۱	L.1038/دیوار
۹۱	L.1039/دیوار
۷۸	سفال‌ها
۱۱۲	ارزیابی
۱۱۳	برابری با دیگر سازه‌ها
۱۱۷	تصاویر

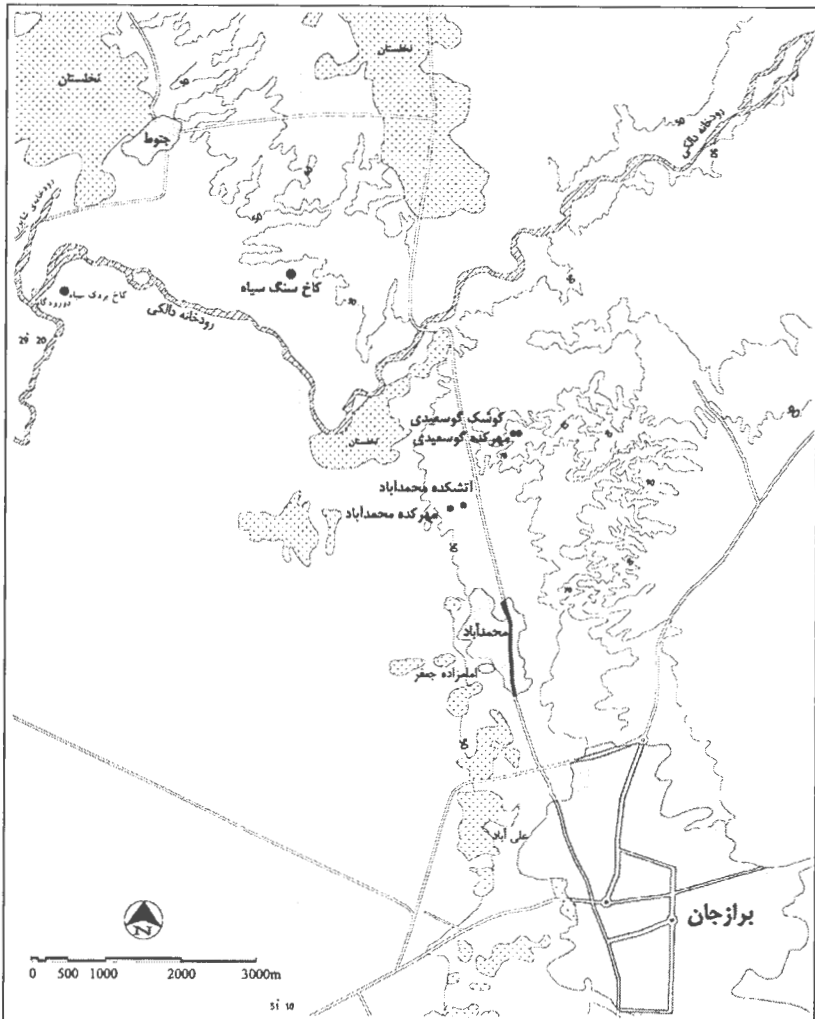
بخش نخست

آتشکده‌ی محمد آباد

جایگاه جغرافیایی

دشتستان بزرگ به مرکزیت شهرستان برازجان، بخشی است گسترده در میانه‌ی بر خاورین استان بوشهر.

تصویر ۱- نقشه‌ی بخشی از دشتستان

در سوی شمال‌خاوری شهرستان برازجان روستای محمدآباد/ ده‌کاید جای دارد که روزه‌روز بر گستردگی آن افزوده می‌شود. در دو سوی جاده‌ای که از محمدآباد به خم رودخانه‌ی دالکی می‌پیوندد، نشانه‌ی چندین سازه‌ی ویران باستانی به چشم می‌خورد. در سوی راست تل خندق، مهرکده‌ی گوسعیدی، کوشک گوسعیدی و چندین مهرکده‌ی دیگر و در سوی چپ آن آتشکده و مهرکده‌ی محمدآباد^۱ جای دارند. بررسی‌های پراکنده‌ی پیمایشی نیز از شمال روستای محمدآباد تا آتشکده‌ی آن صورت گرفته است. آن سوی رودخانه‌ی دالکی و در سوی جنوب‌خاوری روستای جتوط، کاخ ویران شده‌ی سنگ‌سیاه^۲ و نیز در میان نخلستان‌های روستای دورودگاه کاخ هخامنشی بردک‌سیاه^۳ جای دارند.

-
۱. اسماعیل یغمایی، نیایش مهر در ایران (بر پایه‌ی کاوش‌های باستان‌شناسی در مهرکده‌های دشتستان- برازجان)، ویراستار: سمیرا ایمنی، تهران: دادکین، ۱۴۰۲
  ۲. اسماعیل یغمایی و سمیرا ایمنی، سنگ‌سیاه کاخی که دیگر نیست... (کاوش‌های باستان‌شناسی در دشتستان، برازجان، روستای جتوط)، تهران: کارنامه، ۱۴۰۰
  ۳. اسماعیل یغمایی، کاخ بردک‌سیاه (فرضیه‌ی خاستگاه راستین هخامنشیان بر پایه‌ی کاوش‌های باستان‌شناسی دشتستان، برازجان، روستای دورودگاه)، ویراستار: سمیرا ایمنی، تهران: پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، ۱۳۹۷

آتشکده‌ی محمدآباد؛ یگانه آتشکده‌ی کاوش شده با نمای آجری

کم‌ویش در میانه‌ی راه محمدآباد تا کناره‌ی جنوبی رودخانه‌ی دالکی و نزدیکی‌های یک کیلومتری سوی باخترین آن، آتشکده‌ی محمدآباد جای دارد.

در پاییز سال ۱۳۷۳ نگارنده در دوروبر جایی که پیکره‌ی پان به‌دست آمده بود، به کاوش پرداخت. در این کندوکاو که دو ماه به درازا کشید، ساختار بنیادین یک آتشکده‌ی ساسانی و یک مهرکده از دوره‌های پارت و ساسانی شناسایی شد.

ساختار و نقشه‌ی آتشکده‌ی محمدآباد با همه‌ی دیگرگونی‌هایی چند، چون دیگر آتشکده‌ها است، یعنی چهار جرز که با کنج‌ها و گوشه‌ها، هشت‌بر و گرد شده تا آسمانه‌ای گنبدی بر روی آن استوار و پایدار گردد. در فضای میانی این چهار جرز، سکوی نه‌چندان بلندی بوده که آتش روشن و فروزان پاک‌کیشان در آن نگهداری می‌شده است. این فضا پس از چندگاهی دیگرگونی‌هایی چند یافته و از نقشه و کاربرد نخستین، کم‌ویش بیرون آمده که در جای خود به تک‌تک آن‌ها خواهیم پرداخت.

ساخت‌مایه‌ی به‌کار رفته و آن‌چه در نخستین نگاه از بازمانده‌ی رازی‌گری برجای مانده، به چشم می‌آید؛ آجر می‌باشد که با ملاط ساروج بومی به یک‌دیگر چسبیده، سخت و استوار شده است. جز آجر، قلوه‌سنگ با ملاط گل، گچ و گاه با ملاط ساروج نیز دیده می‌شود. میانگین اندازه‌ی بیش‌ترین آجرها $۳۰ \times ۳۰ \times ۸$ سانتی‌متر است، اما چند نمونه آجر به اندازه‌ی $۴۰ \times ۴۰ \times ۱۰$ سانتی‌متر (هخامنشی؟) نیز در پایه‌های چهارتاقی دیده می‌شود.

هرچند چیدمان آجرها در نمای بیرونی کم‌ویش به‌گونه‌ی قفل و بند است، اما از این شیوه در همه‌ی رویه‌ی آتشکده پیروی نشده است. در مغز جرزها از آجرهای نیمه نیز سود برده شده و گمان این‌که آجرهای این آتشکده از سازه‌ای دیگر (پارتی؟) استفاده شده است. پوشش بیرونی و روی این آجرچین، رویه‌ی گچ ستبری بوده که در پاره‌ای جای‌ها این پوشش دوباره و سه باره کشیده شده است. ملاط بین آجرها (۴ تا ۶ سانتی‌متر) از گچ بومی و چندان سره و یک‌دست نیست، چه دانه‌های درشت گچ در میان آن‌ها دیده می‌شود.

تصویر ۲- چیدمان آجرها و بخشی از پوشش گچ جرز گوشه‌ی شمال‌خاوری

تصویر ۳- چیدمان آجرهای پشت جرز گوشه‌ی جنوب‌خاوری

گوشه‌ها به‌ویژه در پاتاق‌ها و جرزها قائمه است و بسیار هندسی و گونیا. پوشش کف در پاره‌ای جای‌ها آجری بوده و نمی‌دانیم چرا همه‌ی رویه‌ی آن آجر فرش نشده است. در بخش‌هایی نیز روی این آجر فرش یک لایه‌ی ۴ تا ۶ سانتی‌متری، گچی یک‌دست کشیده شده که در بین دو جرز آزاد (L.1002 و L.1005) بیش از هر جای دیگر به‌روشنی دیده می‌شود.

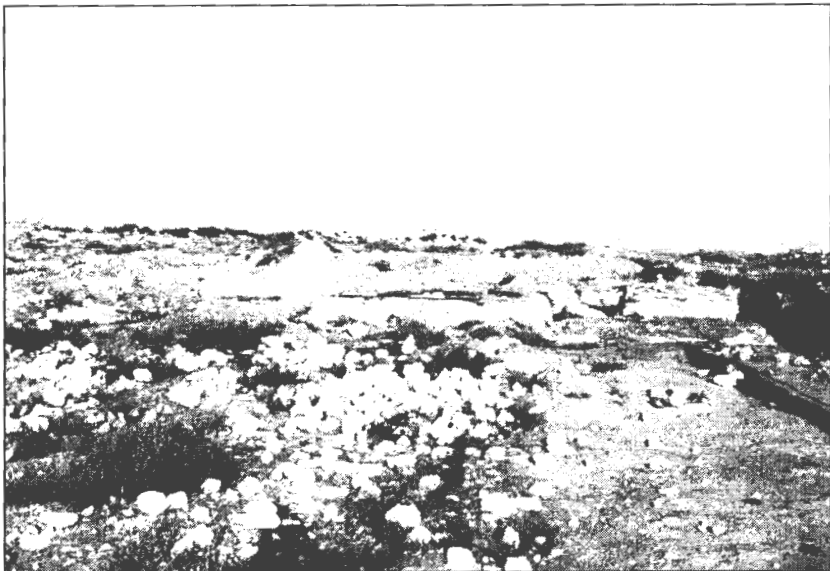
ساختار سکوی میانی آتشدان، راهرو و دو جرز سوی آن، کم‌وبیش با جرزها و دیگر سازه‌ها همگون نیست که در بخش ویژگی‌ها و دیگرگونی کاربردی نبسته شده است. سکوی میانی نیز آجری و ساختاری چون جرزها و پاتاق‌ها دارد و هم‌زمان با آن‌ها ساخته شده است.

کاوش

در نخستین چشم‌انداز، رویه‌ی پاخور آتشکده‌ی محمدآباد - چون بیش‌ترین آثار باستانی ایران - پوشیده از علف‌ها و بوته‌های خودرو بود. از این‌رو چند روز نخستین راه پاک‌سازی آن پرداختیم.

تصویر ۴- رویه‌ی پاخور آتشکده‌ی محمدآباد پوشیده از بوته‌های خودرو

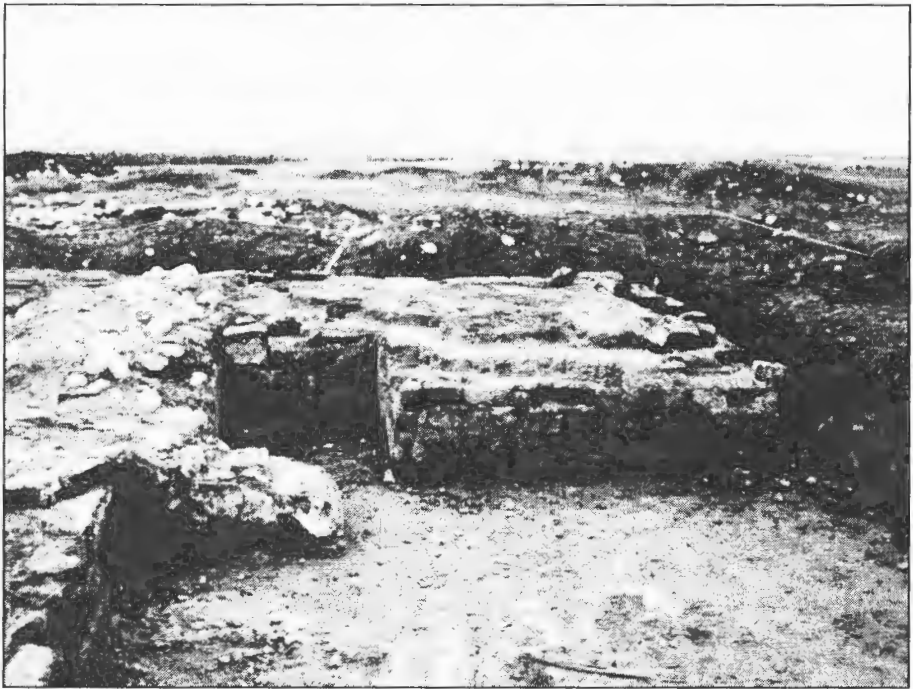

تصویر ۵- پراکندگی سنگ‌های ناشی از ویرانی آتشکده پیش از کاوش

تصویر ۶- نخستین روزهای کاوش

آتشکده‌ی محمدآباد به روش پیکری/ ارگانیک کاوش شده است. از این رو نخستین یافته‌ی رازی‌گری L.1001 و به همین روش تا آخرین یافته با شماره‌ی شناسا ویژه شده است. ویژگی و کاربرد هر یک از سازه‌های این آتشکده به ترتیب دست‌یابی این گونه است؛ **L.1001/ جرز گوشه‌ی شمال‌خاوری؛** به گونه‌ی یک چهارگوشه بدون یک‌نهم گوشه‌ی جنوبی به اندازه‌ی $۱۸۷ \times ۷۶ \times ۸۳ \times ۱۸۷ \times ۲۷۰ \times ۲۶۰$ سانتی‌متر در راستای عقربه‌های ساعت. ساختار رازی‌گری آن همان گونه است که نبشته آمد. نزدیک ۵۴ سانتی‌متر از کف، بین جرزها بلندتر و این بیش‌ترین بلندا در بین سه جرز دیگر است.

تصویر ۷- جرز گوشه‌ی شمال‌خاوری و پله‌های سکوی میانی

L.1002/ جرز گوشه‌ی جنوب‌خاوری؛ یک چهارگوشه بدون یک‌نهم گوشه‌ی باختری به اندازه‌ی $۸۲ \times ۸۴ \times ۱۸۶ \times ۲۶۸ \times ۲۷۰ \times ۱۸۴$ سانتی‌متر، در راستای عقربه‌ی ساعت با ساختار یاد شده. آنچه پس از کاوش روشن شد آن است که بیش از ۴۰ سانتی‌متر از کف بلندتر نیست.

تصویر ۸- جرز گوشه‌ی جنوب‌خاوری

تصویر ۹- جرز گوشه‌ی جنوب‌خاوری

L.1003/ سکوی گوشه‌ی جرز شمال‌باختری؛ به اندازه‌ی ۸۰×۸۵ سانتی‌متر با رویه‌ای از گچ نرم و یک‌دست. گمان این‌که کاربرد سکوی L.1003 که با استفاده از پس‌رفتگی دیوار درونی جرز L.1004 ساخته و پرداخته شده، برای پیشکش هدایا یا نهادن کتاب اوستا بوده است.

تصویر ۱۰- سکوی گوشه‌ی جرز شمال‌باختری

L.1004/ جرز گوشه‌ی شمال‌باختری؛ در دوره‌ی نخست، یک چهارگوشه بوده بدون یک‌نهم گوشه‌ی خاوری به اندازه‌های ۲۷۰×۲۸۷×۸۵×۸۰×۱۹۰×۲۶۷ سانتی‌متر در راستای عقربه‌های ساعت که امروز ۳۵ سانتی‌متر از کف بلند دارد. با دیگرگونی کاربردی در دوره‌ی دوم، همه‌ی این بخش به گونه‌ی یک سکو تا بلندای ۳۳ سانتی‌متر پُر و کف و نمای آجری آن با رویه‌ای از گچ به سبزی ۳ تا ۴ سانتی‌متر پوشیده شده است.

L.1005/ جرز گوشه‌ی جنوب‌باختری؛ یک چهارگوشه، بدون یک‌نهم گوشه‌ی شمالی به اندازه‌ی ۲۶۷×۲۷۰×۱۸۶×۸۸×۸۲×۱۸۰ سانتی‌متر و کم‌ترین بلندای کف، با دو رج و نیم آجر نزدیک ۳۴ سانتی‌متر و بیش‌ترین ویرانی و خرابی.

تصویر ۱۱- جرز گوشه‌ی شمال باختری

تصویر ۱۲- جرز گوشه‌ی جنوب باختری

L.1006/ سکوی میانی؛ چهارگوشه‌ای است به اندازه‌ی ۳۵۵×۳۶۶×۲۹۰×۳۵۵

سانتی‌متر، با ساختار آجر و ملاط گچ و ساروج بومی. کاربرد آن در نخستین دوره، جای آتش، روشن نگه داشتن و فروزانی آن، چون هر چهارتاقی دیگر بوده است. امروز بلندای آن از کف بیش از ۳۴ سانتی‌متر بیش نیست، اما می‌توان این بلندا را در زمان آبادانی نزدیک ۵۰ تا ۵۵ سانتی‌متر پیشنهاد نمود.

تصویر ۱۳- سکوی میانی

L.1007/ سکوی آتشدان و راهرو؛ به‌گونه‌ی یک راست گوشه به اندازه‌ی ۱۰۶×۳۰۳

سانتی‌متر. زیر آن از آجر و شکسته آجر است و پوشش بیرونی از گچ یک‌دست، تخت و هندسی ساخت.

راست گوشه‌ی L.1007 به دو تکه‌ی کم‌ویش برابر بخش شده که بخش زیرین آن جای آتشدان و بخش زیرین راهرو است. بر جنوبی چسبیده به سکوی میانی و بر شمالی چسبیده به سازه‌ی پله (L.1012) و دو بر باختری و خاوری آن به دیوارهای (L.1009) و (L.1010)، با ساختاری از قلوه‌سنگ، گل و ساروج (کم) ایستایی دارند.